

Владислав Морoko

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПАРТІЙНЕ ЖИТТЯ

Organizational principles of activity of modern parties in Ukraine and their influence on a party life. In article the authorized structure of political parties through a prism of world and national historical tradition is analyzed. Through the analysis of basic structural elements of the parties and their strength are investigated main body trends pariahs in Ukraine.

У статті аналізується статутна будова політичних партій крізь призму світової та національної історичної традиції. Завдяки аналізу основних структурних елементів партій та їх чисельності досліджуються стрижневі тенденції розвитку партій в Україні.

Як відомо, організаційні засади діяльності партій перш за все визначаються їх статутами. Від того, в який спосіб сконструйовано те чи інше політичне об'єднання, залежить рівень реалізації ним своїх програмних засад. Для демократичного суспільства не менш вагома можливість якнайширшої реалізації рядовим членом партії власного потенціалу та уподобань у рамках такої спільноти. Чим активніші її члени, тим сильніший вплив партії на суспільство — зазначає Х. Хесс [1, с. 32–33]. І, відповідно, статутна будова вказує, наскільки вище керівництво партії зацікавлене в залученні партійців до активної політики. Чи залишатиме їх сліпими виконавцями власного бачення функціонування структури або ж залучатиме через демократичні інституції партійної конструкції до якнайширшої участі в усіх гранях її діяльності. А в цьому, на нашу думку, віддзеркалюється і ставлення в цілому до всіх громадян поза межами такої асоціації. Іншими словами, або їх бачать просто електоратом, потрібним лише заради формальної легітимізації претензій на владу, або сприймають як єдине джерело влади в країні.

Ми свідомо виділяємо залежність статутної будови партії від політичної складової останньої. В першу чергу тому, що за понад двохсотрічне існування такі асоціації вибудовували власні конструкції в залежності від цілей та з огляду на засоби їх досягнення.

Так, РСДРП за період з кінця XIX ст. по 1919 р. пройшла шлях вражаючої трансформації. Від об'єднання соціал-демократичних гуртків, груп та союзів, керованих ЦК, ЦО, Радою партії та з'їздом на засадах широкої демократії до бойової машини для захоплення влади у збройний спосіб. Найважливішим елементом такої структури є принцип демократичного централізму, і саме вона дозволяє встановити тоталітарну систему влади в країні в цілому [2, с. 299]. Але на противагу їй існує і багато інших моделей побудови партійної організації, які притаманні виключно тій чи іншій політичній течії і, як наслідок, системі організації влади. Як приклад, в основу вибору тієї чи іншої моделі М. Дюверже покладає примат політичної боротьби. Кожній течії, а відповідно і партії, в той чи інший період історії притаманна побудова, яка є наслідком свідомої організаційної діяльності її учасників. Поруч з цим, організаційна будова партійної структури не є константою. Залежно від історичного періоду і відповідно до завдань партій вона змінюється. Так, соціал-демократичні і соціалістичні організації більшості країн протягом XX ст. будувалися на основі секцій. На початку ж XXI ст., за збереження виключно традиційної будови, в цих же організаціях ми можемо побачити і нові елементи. Наприклад, у СДПГ та Австралійської Трудової Партії в основу організації покладено все ту ж саму секцію. А лейбористи тепер мають не лише секції*, а й відділи та підкомітети, що забезпечує горизонтальні партійні та виборчі зв'язки. І це не випадково. В сучасних умовах це ознака подальшої трансформації соціал-демократії. Саме це Т. Майер назвав намаганням перебудувати організаційну конструкцію на основі комбінування образу харизматичного Бонапарта, створеного мас-медіа та програмного звернення до виборців, трансформованого у дусі «дизайнерського соціалізму» [3, с. 182–185].

Тому, з огляду на різноманіття самоорганізацій у світі, на перший погляд парадоксом сучасного політичного будівництва в Україні є той факт, що всі політичні партії за взірцем статутної будови обрали конструкцію КІРС або ж форму організації, притаманну виключно тоталітарним партіям. Незалежно від того, права чи ліва, проросійська чи прозахідна, орієнтована на молодь чи пенсіонерів — типова українська політична партія вибудована за принципами демократичного централізму та на основі територіально-

* Party Sections — I. Public Representative Sections, *Parliamentary Party, Association of Labour Councillors, Party Member Sections*; II. Party Member Sections — *Labour Youth, Labour Women, Labour Trade Unionists, Labour Equality*

адміністративного поділу структурних підрозділів з акцентом на членів партії як «бойовій одиниці». Винятки з такого правила становлять маловідомі чи маргінальні об'єднання — на кшталт крайньоспектрових «Братства» та СЛС. Останні відходять від канонів партійного будівництва більшовиків, ще більше посилюючи роль лідера партії, віддаючи йому необмежені повноваження в царині кадрових призначень. Але така будова партій була логічним наслідком саме змін вітчизняного законодавства, як партійного, так і виборчого, котрі ми розглянули в попередніх розділах. Тобто, партії вибудовували власні структури під тиском зовнішніх факторів, які, в свою чергу, були зумовлені логікою боротьби за збереження себе у владі саме представників комуністичної течії. На користь цієї тези свідчить будова партій на початку 90-х рр. ХХ ст. Тоді зпонад 15 партій та рухів подібну до КПРС структуру обрали лише деякі [4]. Це, зрозуміло, КПУ, а також УХДП, УРП, УСДП, ЛДПУ і ДемПУ. На противагу такій конструкції УНП за низову ланку мала крайову (обласну) організацію, а в складі керівних органів подібно до європейських лібералів створила Етичний Суд, замість КРК, у структурі, обраній комуністами. СДПУ, намагаючись бути подібною до французьких соціалістів, декларувала федеральний принцип будови та право створення партійних фракцій. Існування фракцій та філій партії передбачав статут УНДП. Відмовлялися від прив'язки до АТО поділу УРСР представники НПУ. Територіальні організації партії, що склалися з притаманних соціал-демократам секцій, мали право об'єднуватися як в міжміські, так і міжобласні. А ПЗУ, маючи за керівників декількох (7–9) співголів, позиціонувала себе як система партійних клубів. Останні не лише мали право об'єднуватися у фракції за політичними платформами, а й дотримувалися внутрішньої автономії на конфедеративних засадах. ПДВУ декларувала, що вона є «добровільним союзом членів партії, а також первинних організацій та їх об'єднань, які повністю автономні у розв'язанні своїх внутрішніх завдань». Найбільш ефективну організаційну будову створили лідери «НРУ за Перебудову» [5]. Вона була схожою на конструкцію лібералів Великобританії. Поділялась на Ради Представників, Депутатів, Колегій, Національностей подібно до підкомітетів останньої. Залучала, згідно зі статусом, до своїх лав як симпатиків індивідуально, так і в складі самодіяльних організацій. Така структура в поєднанні з ідеологічним наповненням і дозволила не лише мобілізувати на свою підтримку мільйони громадян,

а й стати реальною протипагою монополії на політичну владу КІРС — КІУ. Тобто, на початку становлення багатопартійності ми мали доволі плюралістичну систему конструкцій партій. Однак зміни законодавства протягом наступних періодів, прийняття Конституції і, як наслідок, нового закону «Про політичні партії» 2001р. зробили можливим існування лише однієї побудови за наступною схемою: Центральний керівний орган (всеукраїнська ланка керівництва) — Обласний комітет, Київський та Севастопольський міські комітети (територіально-адміністративна керівна ланка середнього рівня) — Районні та Міські комітети (місцева керівна ланка низового рівня) — Первинні осередки — Члени партії. Як приклад, назвемо деякі доволі успішні проекти — НДП, СДПУ(о), ПР, ПІІУ. Як і в ленінській партії, і народні демократи, і об'єднані соціал-демократи, рівно як і регіонали з промисловцями, членом партії вважають лише того, хто стоїть на обліку в первинному осередку, сплачує партійні внески та особисто бере участь у партійному житті. Ця норма присутня також в усіх статутах парламентських партій та більшості позапарламентських. Критерієм успішної діяльності всі ці партії вважали передплату центрального друкованого органу («Україна і світ сьогодні» — НДП [6, арк. 28], «Альтернатива» та «Наша газета+» — СДПУ(о) [7, с. 6], розбудову партійних структур та зростання лав партії [8, арк. 104–106; 9, с. 8; 10, с. 3–18]. Як і в КІРС, у разі невиконання робились оргвисновки. Кількість доган керівникам обласних осередків вражає [11, арк.10; 12, с. 5]. Таким чином, дані партії продовжують втілювати в життя оргпринципи Й. Сталіна — «підбір кадрів та контроль виконання» [13, с. 479]. Контроль поточної діяльності організацій здійснювався через щоквартальні та щорічні статистичні звіти. Характерно, що, наприклад, бланки таких звітів НДП та СДПУ(о) не просто схожі, вони тотожні [14, арк. 128; 15, с. 98–103]. Однотипними є і рішення та настанови керівних органів цих об'єднань. Так, постанови «Про закріплення народних депутатів членів партії за територіальними організаціями», «Про створення робочих груп щодо опрацювання змін та доповнень до Програми та Статуту партії», «Про хід підготовки звітновибірчих конференцій та скликання чергового з'їзду», «Про організацію навчання активу» та «Про скликання наради депутатів місцевих рад членів партії» приймалися Політвиконкомом та Політрадами як НДП, так і СДПУ(о) [16; 17], ПР та майже всіма подібними об'єднаннями. Різниця лише в даті прийняття документа,

спільне — ані членами першої, ані другої, ані третьої, ані будь-якої іншої вони не виконувались. Характер питань, що турбують в між-виборчий період керівництво цих об'єднань нічим, не відрізняється від питань, які обговорювалися в часи УРСР та існування КПРС [18, с. 207–214] з тією ж віддачею та формалізмом.

Взявши за основу радянсько-компартійний стиль життя, ці організації отримали в підсумку той же фінал — політику подвійних стандартів. Найбільш показово це проявляється в структурі внутрішньопартійних відносин, для яких характерний різкий розрив між декларованою демократичністю й насправді тоталітарними методами забезпечення діяльності партій. Проілюструємо це на прикладі СДПУ(о). Цю партію, як показову, ми обрали з декількох причин. Вона пройшла повний цикл життя організації, від зародження у вигляді клубів на початку 90-х рр. до легалізації як партії в 1993 р., приходу в неї представників великого бізнесу в 1996–1997 рр. і, як наслідок, розколу, створення на її базі типової партії влади, пришествя у владу її фундаторів в 1998–2003 рр., втрати ними владних важелів в 2004–2005 рр. Це призвело до зникнення партії з політичного Олімпу країни і переходу її в зону маргінесу протягом 2006–2007 рр. До того ж, СДПУ(о) заявляла про існування місцевих організацій в усіх адміністративно-територіальних одиницях, а осередків — на території майже всіх рад, від сільських до міських. Утім, відразу ж викликає сумнів реальність впливу на поточне життя організації пересічного партійця. У першу чергу внаслідок статутної будови (додаток А). Як наочно проілюстровано нею, в СДПУ(о) існували два види партійців. Рядові — які відповідно до статуту брали участь у партійних зборах і обирали делегатів конференцій усіх рівнів. Останні висували зі свого складу вже делегатів з'їздів, які згідно з нормами партійної демократії легалізували склад всіх керівних органів партії. Тобто, нібито маємо яскравий взірець демократії, коли член партії впливає на її діяльність. На практиці все було діаметрально протилежним. Реально все визначали представники іншої групи партійців — очільники організації. І секретарі обкомів, і працівники центрального апарату партії призначалися на посади виключно за погодженням з головою партії. В свою чергу, секретарі місцевих осередків призначалися секретарями обкомів. Це справжні керівники партії. Відповідно, і всі дії партії визначалися їх волею. Так, у 2002 р. СДПУ(о) стала провідником ідей «національного примирення» — у своїх постановах вона урівняла вояків УПА

та радянських ветеранів Другої світової війни, дарувала всім школам футбольні м'ячі та мобільні поля, обіцяла кожній сільській школі по автобусу [19, с. 88; 20]. А в 2006 р. з тим же завзяттям агітувала проти НАТО, за ЄЕС та російську мову як державну, таврувала ганьбою вояків УПА [21; 22; 23; 24, с. 35]. Рішення вищих керівників сумніву не підлягали.

Врешті-решт це і призвело до краху, в якому винним виявився «...надміру роздутий партійний апарат», котрий «... згодом почав працювати сам на себе, відокремившись від партійного активу. Структура поглинала все більше грошей, «видаючи на гора» все менший результат. Водночас відсутність результатів підмінювалася ідеальною звітністю, а часто-густо — відвертою брехнею... Для функціонерів нормою стало заробітчанство, коли жодний рух не здійснювався без грошей, а серед членів партії поширювалася апатія і зневіра» [25]. Пішов з посади Голови партії В. Медведчук, і об'єднані соціал-демократи не лише не взяли участі у виборчій кампанії 2007 р., а й фактично припинили існування лише за літо 2006 р. Позначилася й надмірна залежність партії від особи лідера, що стало типовим для всіх партій України. Смерть В. Чорновола закріпила відцентрові тенденції в Русі. Втеча за кордон П. Лазаренка поставила хрест не лише на ВО «Громада», а й на політиках, що покладали на нього власні надії. Наслідок — створення ВО «Батьківщина». Відхід від активної політичної діяльності В. Пустовийтенка відразу перевів на другорядні ролі НДП тощо. Зайве й говорити, що гіпотетична відмова від активної політичної діяльності, наприклад, О. Мороза, П. Симоненка, Ю. Тимошенко призведе до політичної смерті відповідно СПУ, КПУ та БЮТ. Це стало можливим лише за відсутності реальної наповненості партійних рядів. І тут ми маємо справу ще з одним важливим проявом нещирості. Роками партії намагалися довести право на існування через декларування своєї масовості. Врешті цю масовість, як обов'язкову умову визнання, вимагали норми Закону про партії. І потрібні цифри озвучувались.

Так, НДП в жовтні 1999 р. вказувала чисельність в 72 131, а на кінець III кварталу 2000 р. — 102 868 членів партії, або 142% зростання [26, арк. 242]. Пізніше СДПУ(о) оголосила власну чисельність в понад 400 тисяч осіб [27, с. 18]., Партія Регіонів взагалі почала діяльність в 2002 р. з декларування чисельності організації в 400 тис., а в 2003 р. на V з'їзді заявила вже про 560 тисяч членів партії [28]. Але все це, в своїй масі, лише пусті заяви. За

даними тих же щорічних статистичних звітів СДПУ(о) в період з 1997 по 2005 рр. [29, с.16] за загального зростання партійних лав у 40 разів, на 2005 р. з неї мало б вийти понад 300 тис. осіб, тобто фактична чисельність СДПУ(о) повинна дорівнювати не 407 тис., а 40–50 тисячам, що є на порядок менше. Показова ситуація склалася в Одеській обласній організації цієї партії. У гонитві за виконанням планових показників зростання партійних рядів та частки жінок в них (виконком вимагав не менше 50%), тут забули звести основні цифри до єдиного знаменника. Як наслідок, при звітному зростанні кількості жінок майже на 30%, чисельність організації за цей же період не збільшувалася, не було згідно зі «звітами» і виходів з партії. Навряд чи одеські есдеки в масовому порядку змінювали стать, це ілюстрація приписок заради виконання нікому не потрібних «планових цифр». Стосовно ж ПР, то в 1998 р. вона мала 10–20 тис. членів партії, а в 2003 р. як ми зазначали, 560 тис. Така сама картина і в ПППУ: в червні 2001 р. вони заявляли чисельність в 2593 особи, а в квітні 2002 р. — 17001. Зростання на 555% [30, с.6]. Все це притаманне і місцевим організаціям партій. Так, в Запорізькому регіоні в період з січня 2004 р. по березень 2006 р. кількість партійців за даними первинних осередків збільшилася з 80 136 до 250 540, тобто, на 212,5%. (додаток Б). Таке зростання можна було б спробувати пояснити тим, що в 2004 р. була доступна інформація про 18* організацій, а в 2006 р. — 21**. Але і по тих партіях, що не приховували свою чисельність, на обидві дати збільшення організацій відзначається на рівні 75%. І з цим можна було б погодитися навіть незважаючи на вражаючі цифри зростання по окремим організаціях (від 130% у НП до 2 531,5% у ПЗУ), якби не загальна кількість членів партій, що становила 250 540 осіб. А якщо додати до цієї цифри партійні осередки, які вказували чисельність в 2004 р і не оголосили її в 2006 р., отримаємо 284 803, або приблизно 20% всіх громадян області у віці понад 18 років. Крім цього, в 2004 р. в області було зареєстровано місцеві осередки 88 партій, а в 2006 р. — 199.

* Обласні організації СДПУ(о), ВО «Батьківщина», партії «Демократичний Союз», «Яблуко», АПУ, ДемПУ, КПУ, ЛПУ, НДП, НРУ, ПР, ПЗУ, ПППУ, ПРП, ПСПУ, СелПУ, СПУ, УНП

** Обласні організації ВПО «Жінки за майбутнє» партій «Відродження», ПРП, «Трудова Україна», ВО «Батьківщина», КПУ, НП (АПУ, НАПУ), НДП, НРУ, НСНУ, ППУ, ПР, ПЗУ, ПНЕРУ, ПППУ, РПУ, СДПУ(о), СелПУ, СПУ, УНП, УРП «Собор».

Очевидно, що ми маємо приблизні данні лише по 17–18% осередків. Тобто, в партіях з такими деклараціями чисельності мав би бути кожен третій, а то й другий мешканець регіону. Що, вочевидь, не відповідає дійсності.

Таким чином, партії мали настільки високі темпи зростання лав, що це дає нам підстави для сумніву щодо реальності цих процесів. Останнє підтверджують і результати виборів. Так, у 2002 р. СДПУ(о) в західних регіонах країни отримала голосів менше, ніж кількість партійців в організаціях, а в 2006 р. це вже сталося на загальнонаціональному рівні. Отже, попри всі спроби партійних керманців дезінформувати суспільство щодо масовості очолюваних ними організацій, констатуємо: в Україні маємо справу з партіями вождів, а не мас.

У цілому аналіз статутної будови партій дає право стверджувати:

- усі вітчизняні політичні організації пройшли шлях від копіювання західних взірців будови до безальтернативного взяття за основу статутної будови КПРС;

- посткапересна будова призвела до формалізації внутрішньопартійного життя. Основним критерієм успішності місцевих осередків та партій в цілому стала звітність — партії поступово починають існувати виключно на папері;

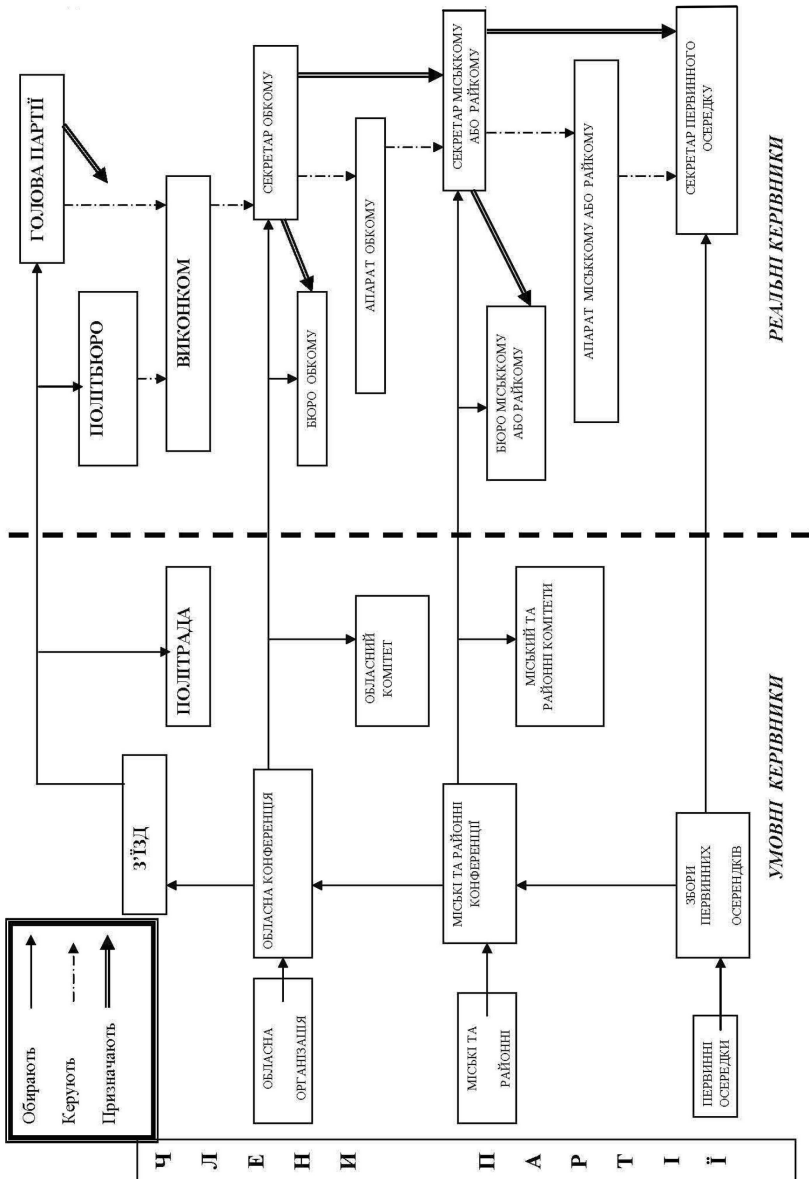
- невідповідність декларацій про демократичність внутрішньопартійних відносин таких асоціацій реаліям життя унеможливила будь-яку ініціативу з боку пересічного члена партії та відсторонила його від процесу прийняття рішень;

- намагання відповідати вимогам Закону України про політичні партії та публічне запевнення в масовості партій з боку їх керівників і засновників призвела до практики завищення чисельності та «дутості» цифр, які визначали наповненість партійних осередків;

- принцип демократичного централізму, відсутність більш-менш помітної кількості партійців у регіонах країни, атомізованість структурних підрозділів призводить до повної залежності партій не лише від рішень їх лідерів, а і від рівня влади, який ці лідери мають на той чи інший проміжок часу.

Додаток А

Схема будови СДПУ(О) згідно з Статутом та напрями реального впливу на діяльність організації

Додаток Б

Динаміка зростання чисельності партійних організацій
в Запорізькій області протягом 2004–2006 рр.

№ п/п	Обласні організації	Станом на 01.01.2004	Станом на 01.03.2006	Зростан- ня у %
1	СДПУ(о)	26100	25 000	-4,21
2	Партія регіонів	20100	30 280	50,64
3	АПУ	5678	13 100	130,71
4	КПУ	5360	4 500	-16,04
5	НДП	3767	4 610	22,37
6	«Батьківщина»	3371	11 330	236,1
7	ПРП	1790	4 570	155,3
8	СПУ	1480	7 200	386,48
9	СелПУ	1280	4 050	216,40
10	НРУ	1150	2 120	84,34
11	УНП	723	1 390	92,25
12	ПШПУ	680	5 000	635,29
13	ПЗУ	494	13 000	2531,57
	ВСЬОГО	71973	126 150	75,2740
	ВСЬОГО по партіях, що опри- люднили власну чисельність	80136	250540	212,64

1. Хесс Х. Практическая работа в социал-демократической партии. Справочник / Х. Хесс. — Варшава: Координационное бюро Фонда им. Ф. Эберта для стран СНГ, 1995. — 194 с.

2. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / А. А. Зиновьев. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000 — 355 с.

3. Майер Т. Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у ХХІ століття / Т. Майер. — К.: Основні цінності, 2004. — 208 с.

4. Хто є хто? Спеціальний випуск // Комуніст. — 1991. — № 5. — Травень.

5. Статут Народного руху України за Перебудову // Літературна Україна. — 1989. — 28 вересня.

6. Постанова Політвиконкому НДП «Про участь територіальних організацій НДП у передплатній кампанії на газету «Україна і світ сьогодні» // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні матеріали стосовно її діяльності, квітень — листопад 1998 р. // ПАВРУ. — Ф. — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 47. — Спр. 06 — 26/06.

7. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 2 березня 2005 р. «Про передплату на центральний друкований орган СДПУ(о) «Наша газета+». Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о), 2 березня 2005 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 27 с.

8. Інформація про хід підготовки і проведення звітно-виборчих конференцій територіальних організацій НДП (за період з 8 по 12 жовтня 1998 р.) // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні матеріали стосовно її діяльності, квітень — листопад 1998 р. // ПАВРУ. — Ф. — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 47. — Спр. 06 — 26/06.

9. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 1 квітня 2005 р. «Про стан виконання «Проекту 5». Матеріали Засідання Політбюро СДПУ(о), 1 квітня 2005 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 8 с.

10. Методичний посібник для партійного активу Народної партії. / [упор. К. Ващук, О.Осадчук, Р.Старовойтенко та ін.]. — К.: б/в, 2005. — 32 с.

11. Постанова Політвиконкому НДП від 3 вересня 1999 р. «Про пільгову передплату на газети НДП «Україна і світ сьогодні» // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (5 лютого — 25 грудня 1999 р.) // ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 52. — Спр. 06 — 26/06.

12. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 10 грудня 2004 р. «Про виключення з лав СДПУ(о)». Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о), 10 грудня 2004 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2004. — 8 с.

13. Сталин Й. Вопросы ленинизма / Й. Сталин. — Л.: Государственное издательство политической литературы. Издание одиннадцатое.— М., 1945. — 611 с.

14. Зведений статистичний звіт територіальних організацій НДП за III квартал 1999 р. // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (5 лютого — 25 грудня 1999 р.) ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — О. з. 52. — Спр. 06 — 26/06.

15. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 29 грудня 2003 р. «Про статистичний звіт СДПУ(о) за III квартал 2003 року». Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о), 29 грудня 2003 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 112 с.

16. Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні матеріали стосовно її діяльності, квітень — листопад 1998 р.// ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Спр. 06 — 26/06.; Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (5 лютого —

25 грудня 1999 р.) // ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — О. з. 52. — Спр. 06 — 26/06.

17. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 27 березня 2003 року. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 71 с.

18. Материалы XXXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1986. — 352 с.

19. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о) від 29 грудня 2002 року. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 89 с.

20. Довідка про діяльність депутатської фракції СДПУ(о) у ВРУ у 2002–2003 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 24 с.

21. Украина и НАТО. Позиция «Опозиционного блока НЕ ТАК!». — К.: Издательство «Киевские Ведомости», 2006. — 8 с.

22. ЕЭП. Почему Украине выгодно полноправное участие в Едином экономическом пространстве с Россией, Беларусью и Казахстаном. — К.: Исполком СДПУ(о), 2005. — 8 с.

23. Наша мова. Позиція СДПУ(о) щодо мовних проблем. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 12 с.

24. Матеріали ХІХ з'їзду СДПУ(о). 2 квітня 2005 року, м. Київ. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 124 с.

25. Що сталося? Що далі робити? Аналітична записка Виконкому СДПУ(о) // Поточний архів ЗОК СДПУ(о). — 2007.

26. Зведений статистичний звіт територіальних організацій НДП за III квартал 2000 р. // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (15 січня — 15 листопада 2000 р.) // ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 57. — Спр 06 — 26/06.

27. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 25 січня 2005 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 34 с.

28. Съезды партии // Офіційний інформаційний сервер Партії Регіонів. Режим доступу: <http://partyofregions.org.uameetcongress>.

29. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 29 грудня 2002 року. — К.: Виконком СДПУ(о), 2002. — 90 с.

30. Кто є хто? Партії та політики. ХХІ століття / [автор / упоряд. В. Болгов]. — К.: Український видавничий консорціум, 2002. — 208 с.